

POETAS DA FALA NO LABIRINTO DAS LINGUAS. CORRESPONDENCIA ENTRE VALENTE E NOVONEYRA

Claudio Rodríguez Fer

José Ángel Valente, nacido en Ourense en 1929 e morto en Xenebra no 2000, e Uxío Novoneyra, nacido no Courel en 1930 e morto en Santiago de Compostela en 1999, non presentan máis coincidencias e diverxencias poéticas que calquera outro par de poetas nados na mesma terra e no mesmo tempo, mais, dende logo, tampouco menos. Non parece haber, en cambio, mutua influencia, senón máis ben asimilación de fontes comúns e algunhas afinidades líricas entre eles. E, entre os máis visibles puntos en común salienta sen dúbida a tendencia á integración temática dende a autenticidade creativa, é dicir, á consideración global da realidade á hora de crear a poesía en forma aberta e totalizadora.

Mais, se a dimensión cósmica ten por obxecto o todo na súa materialidade e fenomenoloxía, ambos poetas reflicten unha concepción unitaria e pannaturista do mundo, por certo en sintonía con tradicións célticas e orientais non moi distante das perceptibles na propia tradición cultural galaica. En consecuencia, tamén ambos poetas distan das escisións dicotómicas e antropocéntricas que separan ao ser humano do mundo. Así, Novoneyra fala de “Outos vales souts e bouzas! / Hora en que todo é unha sola cousa!”, e Valente di que “los largos ríos del otoño arrastran / hacia tu centro oscuro / las amarillentas sombras / de todo lo visible”.

Esta común aproximación ao mundo parece ter carácter animista, pois nela está integrado o ser humano como un elemento máis dela, tanto para Novoneyra (“Eu son esto que vexo e que me veí”), como para Valente (“lejano y próximo / de este lado del día o aquel lado / de sombra”).

A meteoroloxía preséntase en ambos os poetas como un activo envolvente igualador de todo a través do vento, da neve ou da chuvia. Por exemplo, Novoneyra escribe que “Na tarde / todo quere ser o aire...” ou que “NEVA pra atenuar o MUNDO”, así como que “Nun chover por siglos / todo foise esluindo...”. E, pola súa parte, Valente anota: “La luz no está en la luz, está en las cosas / que arden de luz tenaz bajo la lluvia. (...) Ya no tienes figura: la tuviste / cuando andábamos juntos contra el viento / que ya me amenazaba con tu ausencia”.

O propio ser humano aparece inmerso nesa totalidade, confundido e identificado con ela na poesía de Novoneyra (“Enviso son pra min mesmo / un niño infindo do que nada cai fora. / Eilí ven do xeito máis lene”) e tamén na de Valente (“La sombra. / Otra vez en su seno somos uno”). Ata o eu concíbese como un elemento natural efluente, pois participa dos movementos cósmicos no que se insire nunha especie de devalar que trans-

muta espazo e tempo para Novoneyra (“Estoun en Compostela / vendo nevar no Courel” ou “Cantas veces teño quedado fora da hora / levado por todo ou nada”) e para Valente en galego (“Voltei. Nunca partira. / Alongarme samente foi o xeito / de ficar para sempre”) e en castelán, aínda que referíndose a Galicia no poema “Orillas del Sar”:

Era tu forma ese deshacimiento.
Brotar.
Fluir.
Abandonarse.
Bajaba el aire hasta los límites
perfectos de tu piel.
Blancura.
Y ya oblicuo, el poniente la encendía
para nacer de ti aquella tarde
de qué lugar, qué tiempo, qué memoria.

Este movemento continuo explica en ambos a transformación da materia, sexa a madeira do Courel en Novoneyra (“Ise aciño / deu a madeira dos mangos / das fouces que o chapodaron”) ou a de Ourense en Valente (“–Señor San Amaro / de tierra y de palo, / pariente del álamo”).

Ademais, a receptiva actitude de escoita e contemplación é constante nos dous poetas, ás veces próximos ao quietismo e a un estado de ausencia non alongado do nirvana en Novoneyra (“nada me chama dentro nin fora” ou “Levein os ollos pra serra / i esquecinme da alba de min e delas / que anque iban e viñan / i anque oía non oía...”) e da nada en Valente (“Este sueño, que acabo de soñar y en cuyo tenue borde te hiciste no visible, limita con la nada” ou “Escucha / como en la soledad despierta, / inaudible, la pura raíz del aire”).

A súa común busca da depuración lévaos mesmo a prescindir da palabra compartindo toda unha poética do silencio, que esixe unha participación descondicionada de quen lea. Para iso utilizan a cifra do enigma, a técnica da adiviña e a suxestión a través da radical sobriedade. En consecuencia, Novoneyra fala de calar (“De tanto calar xa falo eu solo” ou “O aire ten unha cousa / que se perde se ún a conta”) e de silencio (“Tendo o meu silencio / e paro o tempo...”), mentres que Valente recorre ao símbolo (“El dragón / (acoplado a la trucha / engendra el elefante)”) e ao interrogante (“Esa mujer que lloraba en mi cuarto / ¿era el recuerdo de un poema / o de uno de los días de mi vida?”).

Non é de estrañar, pois, que tanto Valente como Novoneyra escribisen haikús en sintonía coa poesía xaponesa, como a versión de Takuboku que se acaba de citar ou outras composicións, como as que levan a Novoneyra á fusión coa pedra (“As árbores do xardín e as torres. / As flores por achegarse á pedra / mesmo na cor a imitan”) e a Valente á fusión co paxaro (“Cima del canto. / El ruiseñor y tú / ya sois lo mismo”).

En efecto, no terreo formal, ambos repudian a retórica do accesorio e avogan polo minimalismo do imprescindible, polo que son pródigos en poemas curtos e conceptuais,

ás veces auténticos micropoemas dun só verso: “Bailas e faisme libre”, escribiu Novoneyra; “Alrededor de la hembra solar aún sigue girando oscuro el universo”, poetizou Valente.

Mais tamén ambos poetas deixan fluír á miúdo a memoria histórica dos horrores fascistas ocultada pola ditadura franquista, como ocorre nos poemas dedicados, respectivamente, a un asasinato nos montes do Courel acontecido durante a infancia de Novoneyra (o cantar de Manoel de Rabadaira que comeza “Por toda a serra homes galgando”) e ao masacre nazi dos exiliados españois na Alta Saboia durante a ocupación alemá (a elexía nominalista “Cementerio de Morette-Gilères, 1944”).

En fin, Novoneyra e Valente compartiron tamén a aversión poética de raíz libertaria, poden poder, visible cando o primeiro escribe o longo verso “Inda a bágoa máis pura máis sin dirección acusa ó poder”, e cando o segundo ensaia o poema en prosa dicindo: “Crear no es un acto de poder (poder y creación se niegan); es un acto de aceptación o reconocimiento. Crear lleva el signo de la feminidad. No es acto de penetración en la materia, sino pasión de ser penetrado por ella”.

Non é de estrañar, pois, que entre as múltiples relacións con poetas que Uxío Novoneyra mantivo ao longo da súa vida dentro e fóra de Galicia, establecese contacto con José Ángel Valente, escritor tamén galego e de semellante idade, aínda que este morase a maior parte da súa vida fóra da terra nativa (sucesivamente, en Madrid, Oxford, Xenebra, París e Almería).

Eu mesmo poden dar fe desta relación persoal, da que fun testemuña directa, mais tamén acredítala documentalmente a través de cartas inéditas e doutros documentos que ambos poetas se dirixiron. Todo este material se conserva na Cátedra José Ángel Valente de Poesía e Estética da Universidade de Santiago de Compostela, onde se custodian o arquivo e a biblioteca doados a Galicia polo autor de *Cántigas de alén*.

ACOLLIDAS E DEDICATORIAS

Cómpre ter en conta, como punto de partida, que a filla maior de Valente, Lucila Valente, que estudou Antropoloxía, fixo na súa mocidade investigacións etnolóxicas no Courel, onde foi recibida e acollida por Novoneyra e por Elba Rey. De feito, en carta do 31 de agosto de 1980 (reproducida en *Cadernos Ramón Piñeiro*, núm XIV, 2010), Valente agradece a esta parella a súa acollida: “Gracias, primero, por la acogida que tu mujer y tú dísteis a mi hija. Mi reconocimiento a ambos”. O 27 de novembro de 1980, Novoneyra contestará a tal agradecemento con estas palabras: “Lucila, a túa filla, foinos un ser íntimo e tivémola na casa con gusto. Dalle un abrazo noso”.

Por outra parte, Novoneyra dedicou a filla e pai un exemplar dos seus *Poemas caligráficos* con data de “O Courel / Pascoa / 1980”, libro que agradecerá Valente na carta antedita: “Gracias después por tus *Poemas caligráficos*, que me interesaron mucho y muy de verdad”.

Non sería esta a única dedicatoria de Novoneyra a Valente, pois xusto dez anos despois tamén lle asinaría un exemplar de *Os eidos* publicado por Edicións Xerais de Galicia en edición introducida e anotada por Carmen Blanco e polo autor destas liñas, neste caso con data de “Compostela 28 de abril de 1990”. Días antes tamén lle dedicara a edición de *Verba que comeza*, de María Mariño, obra publicada nese mesmo ano polo Concello de Noia con transcripción de Novoneyra e con introdución de Carmen Blanco.

TRADUCIÓNS E SUPERVISIÓNS

A verdade é que Valente e Novoneyra interesábanse mutuamente como poetas e ambos recorreron un ao outro en consulta expresa. Por exemplo, Novoneyra solicitou a Valente, profesionalmente funcionario internacional no seo da ONU en Europa, que lle procurase versións en linguas diversas do verso “Nunca eu fun como te amo”. O multilingüe tradutor aceptou a encomenda na carta antedita: “Procuraré, pues, con mis colegas del Servicio Lingüístico, hacer versiones de tu <Nunca eu fun como te amo> en ruso, inglés, árabe, alemán y alguna otra lengua distinta de las que tú transcribías en tu nota”.

A nota en cuestión consistiu nun anaco de papel cortado a man co enderezo de Novoneyra no Courel e catro versións mecanografadas do famoso verso de 1962 a outras tantas linguas románicas: español (“Nunca fui como te amo”), portugués (“Nunca eu fun como te amo”), francés (“Jamais j’ai été comme je t’aime”) e italiano (“Non ho stato mai como ti amo”), as últimas das cales se ofrecen aquí corrixidas.

En cumprimento de tal compromiso, Valente ocupouse do tema e, entre os seus papeis, consérvanse dúas versións en alemán, tras as que se fai constar expresamente que a segunda se cingue máis ao orixinal: “Nie war ich so wie jetzt, wo ich Dich liebe” e “Nie war ich so wie ich Dich liebe”.

Máis tarde, o 27 de novembro de 1980, o cantor do Courel estenderá o seu interese de ver multitraducido outro poema-verso seu: “Os dous poemas meus –dun solo verso– dos que me interesan versións múltiples son <NUNCA FUI COMO TE AMO> e <NON PODO NON SER NIN SER ASÍ>”.

A esta demanda responderá Valente o 17 de decembro de 1980 con respectivas versións en francés e alemán. Respecto ao primeiro caso, Valente presenta unha versión francesa diferente da enviada anteriormente polo propio Novoneyra (“Je n’ai jamais été comme je t’aime”), mentres que abrevia a última das que el mesmo conservou en alemán (“Ych war nie wie ich dich liebe”). Respecto ao segundo, adxunta tamén versión francesa (“Je ne peux ne pas être ni être ainsi”) e alemá (“Ych kann weder nicht sein noch derselbe sein”).

Mais, en contrapartida á axuda polilingüística que Novoneyra require de Valente, este pediralle ao poeta do Courel colaboración galega. En efecto, na carta do 31 de agosto de 1980 explícalle que nese ano rebrotou nel a lingua galega ata o punto de escribir *Sete cántigas de alén*, conxunto que lle pide que supervise: “Me atrevo a mandarte esos

textos para que los juzgues tanto poética como lingüísticamente. Te agradecería, desde ambos puntos de vista, pero muy en especial desde el punto de vista de la lengua (yo he escrito de oído, con un oído interior que espero que no me haya traicionado), un juicio palmario y estricto”.

POETAS DA FALA

En efecto, cando Valente escribe en Xenebra, tras máis de tres décadas fóra de Galicia, as *Sete cántigas de alén*, primeira serie da obra en marcha que acabaría sendo o seu ciclo poético galego *Cántigas de alén*, é consciente que non podía ser un poeta da lingua codificada, cuxo estadio normativo descoñecía. Sentíase máis ben un poeta da fala espontánea que se expresaba coas palabras que pervivían no seu particular idiolecto, o que adquirira na Ourense da súa infancia e adolescencia e o que utilizaba para comunicarse cos numerosos emigrantes galegos en Suíza, practicamente todos iletrados en lingua galega, cos que trataba e cos que colaboraba en actividades sociais, políticas e culturais.

Mais tampouco era Novoneyra estritamente un poeta da lingua, polo menos se identificamos esta cun código oficialmente establecido. Polo contrario, era un poeta que pretendía escribir coa fala que se fala espontaneamente –no Courel, no seu caso– e non coa lingua coa que se adoita escribir convencional e normativamente. Entroncaba, así pois, con outro escritor literaria e lingüísticamente vinculado ao Sur da provincia de Lugo, Ánxel Fole, quen precisamente tiña como máxima unha tautoloxía anormativa: “A fala é o que se fala”.

A postura ao respecto de Novoneyra foi explicitada, entre outros lugares, en “A xeito de autopoética” (*Boletín Galego de Literatura*, núm. 5, 1991): “Rexeito o idioma normativizado, homoxeneizado dos que seguen os ditados normativos do Instituto da Lingua, da Real Academia, do Parlamento e da Xunta de Galicia, *impostos incluso ás obras de creación literaria* donde máis se precisa conservar *o sangue da Lingua vivida*, a súa forma peculiar i o aroma da infancia e comarca. Teimei e teimo que sea válida tamén na escrita de creación *a santa libertade dos falantes*”.

Claro está que Novoneyra non só estaba contra a imposición dunha determinada normativa, senón contra o propio concepto e contra as súas consecuencias, como aclarar no mesmo lugar: “Igual que rexeito o Galego Oficial, rexeito a normativa reintegracionista oposta a el e non menos encorsetada e con olor a falso e a nonpatria. Ambas quitáronlle a color, o sabor i a aventura a moita da Literatura Galega Última i envenenaron ca súa teimosía o mundo literario con odios e marxinacións inda maiores que os existentes no partidismo político”.

Por isto, Novoneyra termina avogando pola apertura e pola integración nun contexto que consideraba pechado e integrista: “E repito que no me opoño a un galego respetuosamente normativizado, eso si con moita maior flexibilidade e que dea cabida ás peculiaridades e que poda ser asumido e sentido como patria común unidora e fortalecedora”.

En consecuencia con estas ideas, o poeta do Courel dirixiu unha resposta a Valente, datada en Parada, Seoane do Courel, o “27, Santos 1980”, máis acorde coa viveza da súa fala que co código establecido pola normativa oficial da lingua.

O GALEGO DO ALÉN

En tal misiva, inédita ata agora, Novoneyra informa a Valente de xestións editoriais para publicar en Galicia *Sete cántigas de alén* e mesmo unha antoloxía da súa poesía en castelán traducida ao galego. Ofrece ademais a súa opinión sobre as composicións galegas do poeta ourensán e da súa transcendencia en Galicia: “Os poemas de *Sete cántigas de alén* son delgados, fondos e sotiles como tódolos teus e gustarán eiquí. E siñificarán a recuperación, ó menos parcial, dun poeta noso”.

Baixo o título de “Posibles correuções a *Sete cántigas de alén*”, Novoneyra anexou unha listaxe de suxestións, moitas das cales non coincidían coa normativa oficial entón vixente. Por exemplo, propón a posibilidade da normativa “oio” por “ouvo”, mais tamén a de “ouzo”, acreditando esta variante no uso do seu mestre Pondal. E, igualmente, suxire cambiar “hastra” polo normativo “ata”, pero ofrece tamén a posibilidade da entón non normativa forma “até”, a que cualifica de “máis portuguesa”. Así mesmo, a lingua fónica do poeta da fala aflora cando suxire substituír “enigma” por “eninma” e a expresión “sin no saberen nos” por “sin nól o saberemos” ou “sin o saberemos”.

Valente agradecerá, en carta ata agora inédita e datada en Xenebra o 17 de decembro de 1980, da que por certo gardou copia, estas atencións: “Agradecín moito a túa carta e canto nela dices das *Sete cántigas*. As correccións que suxires vou a velas unha por unha. Xurdiron ises poemas d unha lingua que teño máis no ouvido que na pluma. A idea de publicalos en Galicia gústame moito e a de completalas con outros poemas meus traducido ao galego tamén. Moitos dos meus poemas inciden no espazo e na luz interior disa terra. Eu diría que son, inda que escritos en outra lingua, poemas galegos. Pero non podería eu mesmo facer as traducións. Faría falta ahí outra man”.

As *Sete cántigas de alén*, que contou con outras supervisións, foron publicadas na prensa e en libro, neste caso por Edicións do Castro, en 1981. Esta pioneira edición abriu paso ás progresivamente ampliadas, xa co título de *Cántigas de alén*, que o propio Valente me encargou introducir en 1987, 1989 e 1996.

A presentación en Galicia da última delas en 1998, debida ao Consorcio de Santiago de Compostela e ilustrada por Eduardo Chillida, supuxo o derradeiro encontro entre Valente e Novoneyra, pois este asistiu ao acto en cuestión, celebrado na Capela do Hospital dos Reis Católicos. Foi, pois, neste lugar, onde fora bautizada como filla de pais descoñecidos Rosalía de Castro, no que tiven ocasión de presenciar a que sería definitiva despedida de dous poetas que, efectivamente, non podían non ser nin ser así. Que a poesía os acompañe sempre, como, grazas a eles, nos acompaña a nós.